

եւ Դ : Մեր ձայնագրական ընթերցումն սուր ապացոյց յառաջ պիտի բերէ : Եւ որովհետեւ առ առաւելն երեք հաս ձայնաւորի ձեւ կրնար ըլլալ, մինչդէռ Տիտարիաներու երկրորդին՝ ասորեականութենէն եւ հիւսարեն լեզուներով յիշուածներն (Մէլիգ (դ) - աւ, Սիեննեսիս, դամագ-ենէ) կը ցուցնեն, որ «Տիտարիաներն» երեք ձայնաւորէ աւելի ունենին : Հետեւաբար բաղաձայններու եւ ձայնաւորներու ներկայացումն մէջ միեւնոյն խնայուած լինելը յոյս տաւ :

Ընտածներէն ըստ մասին կ'երեւայ, թէ քնշպէս կարելի է այս գրութիւններու կազմակերպութիւնը պարզել, առանց զերեք յատկապէս բնթերցած ըլլալու :

Եւ նոյն իսկ արձանագրութիւններու բովանդակութիւնն առանց ընթերցելու կարելի է ըստ մասին գուշակել : Այս մասին միայն քանի մ'աւանդակութիւններ :

Այն արձանագրութիւններ, զորոց մնաց թագաւորական արձանագրութիւններ համարելու ենք, յաճախ կը սկսին պատմութիւն մը, որ է գլուխ մը եւ միայնակ թեւ մը, որուն ձեւը բերնի եւ Փրիթի մէջտեղը, եւ ոչ թէ բերանը, ազդուած է : Վերջին գրութիւնումը՝ հիզարապան գրութիւններու նմանութեան միտ գնելով՝ կրնայ «բաւլ», «խօսիւ» (ստէ այս կամ այն թագաւոր) իմաստը արտել : Իսկ թէ՛ այս իմաստը չի կրնար արտել, այն աստի՛ տան նմանութիւններու համեմատ՝ պէտք է որ «ես» նշանակէ : Ապա թէ ոչ այս պատկերն ուրիշ բն ինչպէս նշանակել, նոր հրգածութիւնը պիտի առաջնորդէ առ այն, որ սուր կամ սուր ձայնագիր ձեւին հետեւող բառն «եմ» նշանակէ : Հետեւաբար սուր գէթ պիտի յաջորդէ թագաւորին անունը եւ տիտղոսը, եւ որովհետեւ այսպիսի տիտղոսներ նոյն իսկ ամենամեծ արձանագրութիւններու մէջ նոյն կերպարանքով, հետեւաբար նոյն հայրամայն, նաեւ մէջեր կամ նոյն իսկ վերջը կը գտնուին, անոր համար կամայ ակամայ պիտի ենթադրուի, որ «ես եմ» - ով սկսող արձանագրութիւններուն գէթ մեծագոյն մասը միայն տիտղոս, պատուանդներն են : Կը բովանդակեն, Այս պարագան՝ իմաստն հասկնալով, դիւրութեան ետպէս կը նպաստէ : Վասն զի հնարաւոր իմաստներուն շըջումը մեծապէս կ'անիմիտէ : Դարձեալ արձանագրութիւններն իրարու համեմատելով ստուգուեցաւ «արքայ» կամ սուր համանի բառերու զազանարարգիրը եւ կամ ձայնագիրը, նոյնպէս իմացուեցաւ «թագու» հիւ, «աւար» կամ «գաւակ», եւ սուր համանիլ բառ մը, «երկիր», «մեծ» կամ նման բառ մը, «հոր» կամ նման բառ մը, «այո» նմանածներու եւ թագաւորներու անուններ, իրարու վերաբերեալ արձանագրութիւններու խմբի որ մէջ թագաւորական տիտղոս մը : Վերջապէս ես ինքս՝ առանց ձեւ մը կարող կարենալու՝ կարող եղաւ արձանագրութիւններու մէկ մեծ մասը մեկնել : Դեռ ուրիշ շատ գիտութեւ եղան, որ «հիտառտերն» լեզուի նկարագիրն իմանալու համար էական են : այսպէս այն պարագան՝ որ գոյականները վերջահայլով ունին, որ ուղղականի եւ եզակի սեռականին վերջաւորութիւնը բաղաձայն գիր չունի,

իսկ յոգնակի սեռականի վերջաւորութիւնը բաղաձայն մ'ունի : Համաձայնութեան մասին, որիսակի համար, իմացուեցաւ՝ որ սեռականի իւր յատկացեալն յառաջ կամ ետքը կրնայ գրուիլ : Միայն այս պարագան կը ցուցնէ որ հիտառտերներ մէկ կողմանէ թուրք լեզուներու հետ, միւս կողմանէ սեմական լեզուներու հետ ամենեւեւ ազգականութիւն չունին :

Մտադրութեան արժանի է՝ որ «ես» բառը նոյն տեսակ բաղաձայն մ'ունի, ինչ որ «այո» բառն ունի : «ես եմ» բառը յոգնակի սեռականի նման բաղաձայն մ'ունի, «մեծ» կամ սուր նման բառին մէջ «եմ»-ի բաղաձայնը սուր առաջին բաղաձայնն է, իսկ յոգնակի սեռականի բաղաձայնը՝ երկրորդ բաղաձայնն է, որ նոյն բաղաձայնն երկու «աւար» եւ «գաւակ» բառերուն մէջ առաջին բաղաձայնն է որ ինչպէս գրութեան կերպէն կ'իմացուի, «արքայ» բառը «այր» բառին բաղադրեալ ըլլալու է, եւն : Զնդերուպազէտներու ծանօթ է որ հայերէնի մէջ ալ միեւնոյն երեւոյթիլ կայ, եւ այս պատճառաւ՝ երբ տակաւին բառ «մ'անգամ» չէի կրնար կարդալ, միայն բառերու գրութեան կերպէն՝ այս լեզուին հայական ըլլալը պարզապէս տեսնելի : Վասն զի հայերէնի մէջ կայ «ես», «այո», «ես եմ» : յոգնակի սեռականը երբեմն «ամ» կը վերջաւորուի կայ «մեծ», «աւար», «գաւակ», «արքայ» եւ «այր» «ար(ք)»-ն յառաջ եկած : Ասով ցուցուեցաւ ճամբայ մը, որով արձանագրութիւններու ընթերցման կրնար հասնուիլ : Բայց ես սերի ծանրայ մը բռնեցի, որ անպակաս արդիւնքներու հասցուց : (Միջնաւոր Բաւ Լեզու)

Յ Ե Ա Պ Ե Ա Վ Ա Ն

ԱՎԵՐԿ ՄԵ ՀՈՅ ՀՆԵՐԻՐՈՒԹԵՆ ՎՐԾՅ

(Հարսնաւորութիւն)

Ծ.

«Խախընթացով կարծեմք մեր տառերու տեսակց հնութեան խնդիրը բաւական լուսաւորեցինք, գտնէ որչափ ներքինի մեր ձեռքն եղած աղբիւրները : Արդիւնքը գործառնարար աւելի ժխտական էր քան դրական : Տեսնել որ այս կամ այն տեսակին համար որոշուած թուականները կամ դարերը նոյն չէն նաեւ անոնց ծագման ժամանակներուն հետ : Աւելի յառաջ երթալ եւ գրերու տեսակներուն սկզբնաղբութեան համար որչափ ժամանակ մը ըլլայ նաեւ դար մը ցուցնել կարող չենք տակաւին : Մեր արգի ծանօթութեանց հորիզոնն եթէ նոյն փայն նաեւ յապագային՝ շատ դժուար պիտի ըլլայ աւելի որոշ իսկ իրենալ, եւ գրեթէ անկարելի՝ մասնաւոր այն խնդրին որոշել թէ «Ե՞րբ ձագ-ձ

եւ ԳԵՐԵՆՆԱՆՆԱՆ ԵՒ ԳԵՐԵՆՆԱՆՆԱՆ (զոր օր. բոլոր-
գիրն), եւ նոյն իսկ այն թէ «ԵՐԵՆՆԱՆ ԵՒ
ԵՐԵՆՆԱՆՆԱՆ»¹ Բայց բոլորովին ժխտական
ալ չէր նախընթաց խուզարկութեան արդիւնքը:
Մէկ երկու քան սովորական կարծեաց որոշածէն
գոնէ քանի մը դար հնագոյն ցուցընէ կարելի
եղաւ: Գիտենք որ՝ օրինակի համար՝ Բոլորգիրը
— որոշ թուական մը գործածելու համար —
կար արդէն 999էն շատ յառաջ ալ բոլորովին
զարգացած, (Հմտ. նոյն թուականին գրուած
Վոգրովի ձեռագիրը.) թէ Շղագրի հետքեր կը
գտնենք արդէն ժՎ դարուն. (Հմտ. նոյն ձե-
ռագրին երկրորդ յիշատակարանը 1041ին.)
Թէ Միջինմետրոպեան երկաթագիրը Գլխագրին
հետ հաւասար հնութեամբ կը գտնուի ձե-
ռագրաց մէջ գործածուած, մանաւանդ թէ աւելի
եւս՝ ցայտը ծանօթ ամէն իրիւնքիցը անով
գրուած է ըլլալով. կամ՝ եթէ կ'ուզենք վտառի
արձանագրութեան մ'ընդօրինակութեան՝ որոշ
թուականաւ գործածուած է արդէն 783ին:
Վերջին կէտերս աւելի լուսաւորելու եւ իրելու
ի լուսնէ նախընթաց դիտողութեանց՝ կը կցենք
հոս քանի մը բաժիններ ալ, այսինքն՝ Նշխարը
առանին պիտոյից գրութեան, իրկնագիրը եւ
Արձանագրութիւնը:

Ըսինք վերեւ օր գրելու տեսակներուն
հետեւեան գլխաւոր վկայքն են մանաւանդ
առանին պիտոյից համար եղած գրութիւնը,
որոնք ազատ են դարուն այն պաշտօնական-գե-
ղագրական տառաձեւերէն՝ որպիսիք կը գործ-
ածուէին ժամանակին՝ այսպէս ըսենք՝ «տպա-
գրութեան» համար: Սակայն ուրիշ կ'ըլլային
իրերը եւ միւլութեան մէջ մնալու չէինք ստի-
պուեր, եթէ նաեւ ունենայինք ձեռագիրներ ալ՝
բաւական թուով նաեւ մեր մատենագրութեան
սկզբէն, ուստի Ե դարէն մինչեւ Թ դար, այս
հինգ դարերէն գոնէ այնչափ թուով՝ որչափ
ուշիկը Թ—ԺՎ դարերէն՝ երկաթագիր եւն:
Գրեթէ յուսահատ եւ հոյ բանասերը այն
դարերէն ձեռագիրներն ունենալու, այնպէս
անհետ կորսուած կ'երեւան նոյն ժամանա-
կաց գրութիւնը: Սակայն եւ այնպէս մենք
բոլորովին անյայտ ալ չենք այս ամառն: Եթէ
նոյն իսկ արդի ծանօթ մեծ հաւաքումները
խուզարկու աչքով հետազոտուին, ո՞ր գիտէ՝

ինչ նորանոր անախալներ կրնան յերեւան
գալ: Չենք կարծեր որ Հայոց համար ալ միշտ
երազ մը մնայ՝ գոնէ միակ ձեռագիր մը գտնել
ապահովութեամբ Ե—Ջ դարերէն, ուր դրացի
ազգերն՝ օրինակի համար՝ Ասորիք՝ Ե—Ջ դարէն
ձեռագիր ունին արդէն տասնեակներով, եթէ
նոյն իսկ միայն Բրիտանական Թանգարանին
հաւաքումն աչքէ անցընենք: Բայց այս ամէն
գանձերը ցայտը ալ անծանօթ ու չեղած կը
մնային՝ եթէ թախտով հողի տակ ծածկուած
ասորական Ս. Աստուածածնայ վանքի գրատունն
Դիտրից անապատին մէջ պեղմամբ յերեւան
չհանուէր: Ի՞նչ հետախուզութիւն եղած է
ցայտը ամէն դարէ աւերակներով ծայրէ ծայր
ծածկուած Հայոց աշխարհին մէջ, եւ ի՞նչ գա-
նձեր թաղուած կը մնան մինչեւ օր մը յաջող
հանգամանաց մէջ յերեւան ելլեն եւ լուսաւ-
որեն հայ դրականութեան համար մասամբ
հինգդարեան միւլութիւնը հինգերորդէն մինչեւ
իննեորդին վերջն եւ անկէ ետքն ալ: Սակայն
թողու՛ք ապագային ընելու՝ ինչ որ կը յուսայ
գիտութիւնը:

Քիչ մը յառաջ Ասորիք յիշել պարագ
տեղ չէր: Պէտք չկայ յիշեցնելու մեր Հայոց
եւ Յունաց ու Ասորաց փոփոխ յարաբերու-
թիւնքը, ինչպէս յունական նոյնպէս ասորական
մատենագրութեան մեր գրականութեան վրայ
ունեցած ազդեցութիւնը նաեւ անոր ծնանելու
ժամանակը: Եղած է ժամանակ մ'որ ասորական
ազդեցութիւնն Հայոց վրայ աւելի գերիշխող էր
քան յունականն, արդէն Ե դարուն սկիզբէն
սկսած է անոր առաւել ազդեցութիւնն, մինչեւ
գրեթէ զյունականն բոլորովին փտարելու չափ
նոյն դարուն վերջերը եւ յաջորդ դարուն, հե-
տեւութեամբ թէ՛ քաղաքական հանգամանաց
եւ թէ՛ գլխաւորաբար կրօնական վէճերու, երբ
Բաբելէն կամուռընկոսի օրով Հայք միացան Ա-
սորական անջատեալ եկեղեցւոյն կողմը: Այս
ամէն հանգամանք առանց ազդեցութեան չեն
մնար սովորաբար նորածին դրականութեան մը
վրայ: Չենք ըսեր թէ մեր գրերն ուղղակի Արա-
մէացոց պարտական ենք, ինչպէս կան հաստա-
տողներ, — ինչդր մ'որ մեր ծրագրէն դուրս
կը մնայ, — սակայն երբ մեր Ե դարու Հայք
գունդ առ գունդ յերեւան կը դիմէին ուսման
համար, ճիշդ այն տարիները, երբ նոր յարգա-

¹ Այս կէտերը ալ Առուջապետին հարցմանց մէջ
մտաւ կը կողմնէ: Մեր կարծեց նախընթաց հարցման պա-
տախտին մէջ ասանք ալ՝ գոնէ անուղղակի կը պարու-
նային. ուստի աւելորդ համարեցանք յատուկ պատաս-
խան մը գրել կրկնաբանութեամբ:

² Հմտ. միայն W. Wright, Catalogue of the
syriac manuscripts in the British Museum, acquired since
the year 1838. Lond. 1870-72. (Երեք 4⁰ հատոր)

րած էր Մեսրոպ Տալակաճի տառերն՝ գիմելով ի Միջագետս, չէր կրնար ասորի գրութիւնն առանց որեւէ ազդեցութեան ձեռք չալոյց վրայ։ Ինչ գրութիւն տեսան հոն չալ՝ գիտեմք այսօր։ Բազմաթիւ գրութեանց (այսպէս Զգծնի, «Վարդապետութեան Վարքերն», եւն) Բրիտանական թանգարանին՝ ասորի ձեռագիրքն գրուած են ճիշդ Ե գարուն, այն ատեն՝ երբ մեր նախնիք նոյնբեր Տալակաճի կը վերածէին։ Թերեւս այն ասորական ձեռագիրք են ասոնք, որ այս կամ այն Տալ թարգմանչին ալ ձեռքն ինկած էին նոյն դարուն։ Արդ Ասորիք գլխաւորաբար երկու տեսակ գիր ունին, մին՝ «էսորաբեզլա», եւ միւսը՝ «յակորիտեան», կոչուածը. առաջինը՝ ըսենք՝ մեր միջինմեսրոպեան երկաթագրին կը համապատասխանէ, երկրորդը՝ մեր բոլորգրին։ Ինչպէս մերինն ցայսօր՝ նոյնպէս ասորականին համար կը կարծուէր առ հասարակ, որ յակորիտեան կոչուածն ուշ ժամանակի ծնունդ է եւ թէ Տին դարերուն միակ գիրն էր առաջինը։ Բայց նոր քննութիւնք (յիշենք միայն լանգ¹ գիտնականը), ցուցանցին որ երկու գրերն ալ կային քովքով ի սկզբանէ հետեւ, մին առաջինը (էսորաբեզլան), գործածուած մեծածախ գրոց, եկեղեցական մատենաներու եւ նաեւ մինչեւ վերջին ժամանակները. միւսն՝ աւելի խոնարհ, օտարին գործածութեան համար էր անելի ի սկզբան անդ, մինչեւ որ յետոյ գոնէ համագոր գիրք մ'առաւ առաջինոյն հետ։ Թողլով Ասորիք՝ նոյն կարգի իրողութիւն չենք գտնար մեր միւս գրաբեցի՝ Յունաց թով։ Ինչէր յերեւան չեկան նորագիւտ պապիրոսներու գիտեորոշն, մինչեւ անգամ համառոտագրութեան ինչ մի՝ այլ շատ մը գրութիւններ։² Արդ խնդիր մը. Մեսրոպայ անծանօթ էին այս իրողութիւնք, այն Մեսրոպայ՝ որ նախ Տալոյց

«Վանդուց», գրերը փնտռել որոնել տուաւ Ասորուց թով, որ Միջագետք (ի Մասոսատ) կ'երթայ Տալոյց տառերը յարգարեւո՝ Հռոմանոսի մ'օգնութեամբ, ուր զանոնք յունական տառերուն վրայէն կը կաղապարէ եւ կը գեղեցկացնէ։ Մեր նպատակը չէ Տալոյց գրերու գիտնել միջին խնդիրը կոչել եւ մեր մատենաագրաց նոյն գիւտին մասին տուած իրարու բաւական հակասական ու շփոթ տեղեկութիւնք մի առ մի կ'ընել։ Կ'ուզենք միայն խնդիր մ'առաւ շարկել, այն թէ՛ ինչ գիր յարգարեց Մեսրոպ, Ինչ՝ երկաթագիրն (— այն ալ տառագիւտ գիտագիրը՝ թէ գուցէ մեր «միջինմեսրոպեան» կոչածը, գոնէ առաջինոյն աւելի նախապատուութիւն տալու հաստատուն կուտան մը չունինք ցայսօր, —) եւ առանց գոնէ փորձ մ'ընելու օտար պիտոյց համար գիւտածեւ եւ գիրաւ գիծ տառերու։ Ընդ հակառակն աւելի բանաւոր է մտածելն որ Տալ տառերու գաղտնի հոգացած էր՝ ինչպէս պաշտօնական գիտարաւեւ գրերը, նոյնպէս անոնք աւելի գիրագրի մէկ ձեւն ալ՝ ամենօրեայ պիտոյց համար, քանի որ նոյն երեւոյթը կը տեսնէր իւր գրաբեցի, այսպէս Ասորուց՝ թով։ Եթէ ինչ Մեսրոպայ իսկ ձեռք, գոնէ թիչ եաքն անշուշտ կար արդէն ասորեայ գիր մ'ալ Տալոյց։ Ասոր չենք տարակուսիր, քանի որ իրաց բնական ընթացքն անհրաժեշտ կարեւոր կը ցուցնէր այնպիսի տառերու գոյութիւնը։ Ըսենք Ղազար Թարգմանի՝ օրինակի համար՝ շեղ երկաթագրով գծած ըլլալ իւր բաւական երկայն թուղթն առ Վահան Մամիկոնեան. Բայց միթէ ամէն անհատ որ քանի մը առդ հազարգինք ունէր իւր մերձաւորին, կամ մատենագիր մը հարեւանցի գիտողութիւն մը գրել ապագայ գործոց մը միջեք հաւաքելու համար, կամ ուրիշ մը բան մը նշանակելու որեւէ առթիւ, միշտ ստիպուած էր պաշտօնական եւ գիտարագրի թիւագրերով մը գիրով զանգաղ գծելու՝ լաւ եւս գծագրելու։ Եւ ճարտարարուեստ գրիչ կամ «նոտար», չէր ամէն մարդ որ բան մ'ունէր գրելիք։ Եւ ինչ երկաթագիր կ'ըլլէր արդեօք այսպիսի անձի մը գրչէն, եթէ չկար աւելի դիւրագիծ տառերու ձեւ մը։ Նոյն Ղազար՝ (իհիշելով վարձ յիշած օրինակներ) ինչ գրով արդեօք իւր երկար Պատմութիւնը շարաբեց, գոնէ անոր առաջին ուրուագիծը, նաեւ զանկայ կրկին ու կրկին յղկելու ատեն մինչեւ վերջնական կերպարանք տալն իւր երկարութեան. միթէ այն երկաթագրով՝ որով ունինք առջեւինս այսօր բազմաթիւ աւետարան.

¹ Zadjin, J. P. N. Land, Anecdota Syriaca. Lugd. Batav. 1862-75, Հոր. Ա-Գ, փորթին հատրն անթիւ Լու. ասորիք Ե. զուխաթից նմանահամարութեամբ ասորի ձեռագրաց ամէն գրերէն կ'արգէ, եւ երկու հոգարուած ներածութեամբ։

² Ի տեսնել որ որ հայ ձեռագրաց մէջ բուսական յաճախ կը տեսնուին ծանկապութիւններ, որոնց մասին զհայտարարէ քննութիւն մը կը զարկն առնուին։ Բրտէ հայագետն, որ այս կարգի գրութեանքն ըստի մը հառը հրատարակած է, մինչեւ 10 տեսակ կայ, կ'ընէ, առանց՝ Թարգմանի հայ ձեռագրաց մէջ շատ Ե. իր Variétés arméniennes, i. Mélanges Asiatiques, V, 65-77 հրատարակած Զարգաթով մը Իստանբուլութեանց՝ հաղորդ յարակից անթիւութեան (Tab. A-C)։ Կեզէ «Ազգայնից արցն, մասին տես Դ. Գարամանցի յօդուածն ի թերթին ZDMG, 1886, p. 315-19։ Մեր նպատակին զուգը եւ այս կարգի գրութիւնքն ի նկատ առնուլ ներկայ Անտարիս մէջ։

ներ եւն՝ մէկը միւսէն աւելի գեղեցիկ գծուած։ Եւ ոչ կարելի է մտածել՝ (ուրիշ օրինակ մը բերելու համար) որ Միդիստոյ յորենացի նշոյպիտի գեղեցիկ եւ պաշտօնական երկաթագիր ստիպուած ըլլայ գրել՝ երբ իւր երեքմանեայ շաւոյց Պատմութիւնը կը շարագրէր. այն խորեննացին ըլլայ Ե կամ Է—Ը դարուն՝ որ յառաջ կը յիշէ իւր ծննդեան ահարութիւնը, թէ ահապարտեց աշխատած է իշխանին հրամանն ի գլխի հանելու եւ Պատմութիւնն երկասիրելու, եւն. — կամ նշն իսկ Ե դարութեանը մեծամեծ գործոց Եփրեմայ, Ոսկերիսիի եւն՝ օրոնք մանրատառ տպագրութեամբ ալ հատորներ կը կազմեն, եւ մեծաւ մասամբ՝ ինչպէս լինուած կը ցուցնեն՝ մէկ երկու անգիշտապաւ թարգմանուած են, ինչպէս կրնային թարգմանութեան գծուած աշխատութեան հետ միանգամայն դժուարագին առաւելու գործածութեան ստիպուած ըլլալ։ Վերջապէս բնական հարկը կը ստիպէր՝ որ գծուարին երկաթագիրն քով զարգանար նաեւ գիրին գրի ձեւ մ'ամեն առանձնական պիտոյցի համար։ Այս պատճառաւ պիտի չզարմանանք մնչ, եթէ բայտ մը — եւ մեծ բայտ մը — որ մը ձեռքերնիս հասցնէ գոնէ Անցման բուրգրի նման գրութեամբ ձեռագիր մ'ալ նշն իսկ Ե—Ջ դարերէն, եւ նաեւ նոսրգրի նման բան մը քիչ մ'աւելի ուշ։

Որչափ ալ ապահով ըլլայ առանին գրի գլուխներ նաեւ Ե—Ջ դարերուն, ամեն տառակոյս փարատելու եւ նշն տառերու որպիսութեան վրայ որոշ գաղափար մ'ունենալու համար՝ անհրաժեշտ է յիշատակարաններ փնտռել նշն ժամանակներէն։ Աւելին ապագային թողլով՝ շինք կրնար հոս մոռնալ փորթիկ, յայն շատ կողմանէ հետաքրքրական հատակոտոր մ'այն կարգի առաջին գրով։ Երեք տեսակիտով ալ զարմանալի է այս հատակոտոր, որ նշն իսկ Ե դարուն կրնայ ըլլալ, թէ եւ կրնայ նաեւ յաջորդ դարերէն ըլլալ մինչեւ իւր թ դար։ Նախ ոչ թէ չայց աշխարհքէն կը գտնուի այս, այլ հեռու աշխարհէ մը, Եփրատոսէ՝ պապիրոսի գիւտելու հայրենիքէն, երկրորդ՝ մէ մագաղաթ, ոչ ալ ին թուղթ է նիւթը, այլ եգիպտական պրոս—կամ պապիրոս (papyrus), գրութեան նիւթ մ'որուն չայցոյցէ գործածուած ըլլալուն օրեւն նշան չունենիր, եւ երրորդ՝ հայերէն տառերով է, բայց ոչ հայերէն լեզուով, ալ յառաջին։ Ահա այս նշանաւոր Հատակոտորն է, որ լայն մ'ալ կը սփռէ յիշեալ դարերուն

անպաշտօնական կամ առօրեայ գրին որպիսութեան վրայ։

Գանակագին հատակոտոր՝ ծանօթ հայապէտ ուսուցչական Ա. Կարիերի ձեռք ծաւոթացած է։ չպագէտն այս գիւտն հաղորդած էր մեզ 1892ին՝ եւ քիչ մ'եւքն ալ նշն Հատակոտորին լուսանկարը մեր տրամադրութեան ներքեւ դրած։ Այժմ՝ որ հնագրութեան ինքրով կը զբաղինք, աւելի եւս տեղեկութիւն պէտք է հատակոտորիս հայրենեայ եւն նկատմամբ։ Մեր ըրած հարցմանց հետեւեալը պատասխանեց հայագէտը, զոր կը քաղենք իւր նամակէն (13 փետր. 1897), գրելով ի միջի այլոց «... Գոթախտաբար անկարող եմ գոհացուցիչ կերպով պատասխանել այն հարցմանց, զոր ըրած էիք։ Պապիրոսը գնուած է արաբացիէ մ'որ շուքն ծանուցանել անոր գտնուելուն բուն տեղը։ Սակայն եւ այնպէս շատ հաւանական է որ ֆրանսիէն՝ ըլլայ։ Ճշգրտիւ չենք գիտեր այն ժամանակն, երբ պապիրոսն գործածութեանն ի սպառ դարբեցաւ յեգիպտոս։ Նարեմ՝ նշնը կը գործածէին տակաւին նաեւ Թ դարուն, թէ եւ շատ քիչ գրութեան ժամանակն սուղ գելու է հնագրութիւնը։ Թերեւս այս նկատմամբ մասամբ նկատմամբս այն կրնան ըլլալ նաեւ յունական բառից ձեւերը։ Բայց ասոր համար պէտք էր որ բնագիրը հրատարակուած ըլլար եւ այս նիւթոյ մասնագէտ հմտաց առնելը դուրէր քննութեան։ Բնագրին մէջ գտած էք յունարէնէն զատ օրեւն բան մը։ Ես ի դուր փնտռած եմ նաեւ մի միակ հայերէն բառ։

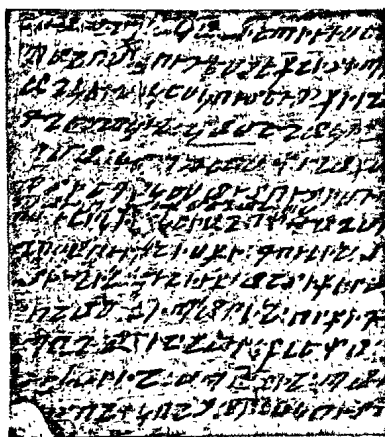
Վերջին կէտիս համար կրնանք ապահովութեան ըսել որ ամեն մասամբ իրաւունք

« Նշն գիւտն հաղորդած ըլլալով նաեւ Հ. Գ. Ա. Արիստի, այս նկատմամբ հետեւեալ ծանօթութիւնը գրած էր նշն աստի ի «Բազմեպիտ 1892, էջ 39. «Չմոռնալով յիշատակել նաեւ Պ. Գարիերի գրած նամակը առ Ա. Չ. Արիստի։ Նշանաւոր ուսուցիչն կը հաղորդէ թէ տեսած է պապիր թիւթը մը եգիպտական եկած, որոյ երկու կողմն ալ նախկին յանապետով գրված էր՝ 27 առջ. կայ։ Կը հաստատէ թէ այս պապիրը Ը կամ Է դարուն է, նշանագրերը թէպէտ հայերէն են՝ յայնք քառերը ու։ Այլ յունարէն կը կարծւին։ Գարիերի այժմ կ'աշխատէ լուսնեղու զարդ։

« El-Papyrusum եղած է պապիրոսներու մեծամեծ գանձուց գտնուելու տեղը։ Այն է հարիւր հազար տակի եւ ամենթանկարի կողմերով լի պապիրոսներու հաւաքածո, որ այժմ կը գտնուի Վիեննայի Թանգարանին մէջ, զորեք Ռայտեր աղբորոշքը դնած էր։ Այս հաւաքածոն մասին ան՝ Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung, Wien 1894, 40 pp. XXIII+292 (հանդէսը 20 տառաւորներով եւ 90 այլ նմանահատեւ թեւագր)։ Ընդարձակ տեղեկութիւնն այս հաւաքածոն եւ պապիրոսներու մասին՝ Ռայտերի աղբորոշքի պապիրոսները՝ տես «Հանդէս», 1894, էջ 187-140։

ունի հայագետը, Բովանդակ լուսանկարն ուսումնասիրելով մենք ալ չկրցանք հայերէն որեւէ բառ գտնել, այլ ամբողջն՝ որչափ ընթեռնել է՝ յունարէն է հայառաքւոյ Հատակատորին ժամանակը մերձաւորապէս որոշելու համար կարծեմք պէտք չկայ ճշգիւ գիտնալու թէ երբ դադարած էր պապիրոսի գործածութիւնը: Վիեննայի հարուստ հաւաքումը ցուցուց որ ընթացիկ պապիրոսներ կան մինչեւ նաեւ ծր. դար (յետ Բրիտտոնի), բայց իսպտերէն եւ եւս առաւել յունարէն պապիրոսներ արդէն շատոց դադարած էին հին: Մեր կարծեմք այն կէտը ծանրակշիւ պէտք է համարիլ որ հայ մը՝ եգիպտոսի խորքերէն ինկած՝ պապիրոսի վրայ կը գրէ ոչ թէ անգղայն յետին ժամանակաց գրեթէ բացառապէս տիրող արարերէն լեզուաւ, այլ յունարէն՝ որ ծր. դարուս արդէն զարբերէ ի վեր տեղի տուած էր նոր պաշտօնական լեզուին եւ միայն ծովեզերեայ յոյն հասարակութեանց մէջ մնացած: Մեր համոզումն է որ հատկապէս այն ժամանակէն է, երբ յունարէնն էր տիրող լեզուն, եգիպտոսի մէջ՝ ոչ միայն իրրեւ բանական ու քաղաքական վարչութեան պաշտօնական լեզուն, այլ նաեւ վաճառականութեան եւ բովանդակ կրթեալ դասուն, երբ քիչ շատ ամէն կրթեալ եգիպտացւոյ ծանօթ էր այն, միով բանիւ երբ եգիպտոս էր սակաւին յունական կամ Բիւզանդեան ծահածգ, մինչեւ որ Արաբացիք գրաւելով երկիրը (640ին) եւ վերջապէս Աղեքսանդրիան (641ին)՝ բոլորովին արաբացուցին երկիրն ու ժողովուրդն, եւ մնացին սակաւ մնացորդք բնիկ եգիպտացւոց կամ խպտներու, եւ աւելի քիչ ու սակաւնդամ՝ յոյն հասարակութիւնը: Այսպէս 640էն յառաջ ըլլալու է հատկապէս յամենայն դէպս թերեւս հատկապէս աւելի յամենամասն ուսումնասիրութիւն մը, նաեւ անոր յունարէնին՝ ինչպէս կը յուսայ հայագետն, աւելի ճշգրտել կարեւոր անոր գրութեան թեմականը,¹ մեզի՝ որ հասակաւորին ուսումնասիրութիւն մը գրել չենք

գիտեր, այլ միայն անոր գրեթէ տեսակն ի նկատ կ'առնունք, բաւական է համոզուիլ որ ամէնէն ուշ է դարուն առաջին կեսէն ըլլալու է:

2և 6:

Հայագետն ազնուութեամբ լծուլ կու տայ մեզ որ հոս մաս մը յառաջ բերենք այս Հատակատորին. (տես 2և. 6)՝ Նսով պայծառ գաղափար կ'ունենայ իւրաքանչիւր ընթերցող թէ քիչ գիր կը գործածէր հայ մը է դարուն կամ անկէ յառաջ՝ առօրեայ պիտոյից համար. հոս՝ յայնապէս կ'երեւայ յունարէն տրվողը մը փորձնային լեզուա խօսքեր ու յաճախ լոկ բառեր գրել, թերեւս բերնուց տրվելու համար: Պատճառն այն կ'երեւայ մեզ գրութեան բովանդակութիւն. յունարէն գրքի մը հատուած կամ նամակ, հաշիւ եւ նման բան մը չէ՝ որչափ կրցանք առեզուալ: Առասկալը 27 տող գրութիւն կը ցուցնէ (երկայնքը վերէն վար՝ 16 հարիւրորդամետր). միայն տող 1ին մէջտեղէն մաս մը պատուած ինկած է. ամէնէն սկիզբն ալ աջ կողմն տողը մը հնոցերէն մնացած, ուստի յայտնապէս աւելի մեծ էր նախնաբար գրութիւնը: Տողերու լայնքը շատ փնասուած է, երկու կողման ամբողջ եզերքն ալ կիսատ կ'երեւան. արդի կերպարանաց մէջ տող 15—20 ամէնէն լայնն են (19 հարիւրորդամետր լայն), միւսներն աւելի կարճ, այսպէս տող 1—14 են՝ 14,5 սմգմ., տող 21—23 են՝ 15,5—16 սմգմ., եւ տող 24—27 են՝ 13,5 սմգմ.: Տողերուն իրարմէն ունեցած բացութիւնը, գրերուն մեծութիւնը եւ

¹ Հնութեան նշաններն միւս ալ այն կ'երեւայ որ յունարէն բառերը ընդհանրապէս չէլն ըստ (պարզեցում) բառապարտութեան օրինաց փոխադրուած են Հայերէն գրերով: Արաբի տեսակը՝ չկայ որչափ ապացուց մը նշանակութեան (Lautverschiebung) կամ տառ բառերն ըստ արեւմտեան Հայոց աղանդական հնչուելուն: Ծր. դար գրութեան՝ եգիպտ. միջոցին տառեր յնդգրաւորապէս, անկարելի էր որ չլսուէինք, երբ արդէն այդ գրութեան բոլոր մեր մասնաւորութեան մէջ յաճախ կը տեսնուին՝ մանաւանդ արաբական եւ արեւելեան անուանց եւ բառերու մէջ՝ ձայնափոխութիւնը:

գրչութեան այլ Հանգամանք կը ցուցնէ մեր գրած փոքրիկ կտորը: Դսկ գիրը՝ շփոթ լինելու և՛ ինչպէս կ'ենթադրենք ըլլալ առօրեայ գործածութեան համար գիւրեման տառերը, միայն թէ հոս թերեւս քիչ մ'աւելին անվարձ ձեռքէ ըլլալ գրուած: Ոչ լիովին միջին, երկաթագիր են ձեւերը, եւ ոչ պարզ բոլորգիր, թէեւ աւելի գերիշխող է վերջինս: Խառնուրդ միջոյն եւ բոլորգիրն կամ Աշտու կոչած գրերնուս տեսելէն է, շատ մը զարուռող ձեւերով ալ, ամբողջ արագագրութեան գրչովով: Բուն գլխագիր երկաթագիր չի կրնար ըստիւլ գրերէն գրեթէ եւ ոչ մէկը: Ձեւերու խառնակութեան ամենէն աղէկ օրինակն է "ն", առաջ, որ մեծաւ մասամբ պարզ բոլորգիր ձեւով է, բայց շատ տեղ գիծ մ'եղած է երկու կողմն իրարու հակառակ ուղղութեամբ գծիկներով. կամ՝ ինչպէս սող 4 "որորւնն" ("ὁ χροῖων, որ "գատն") բառին մէջ՝ անգամ մը ն եւ երկորդ. անգամ Դնոյն առաջ "Ուր-է-ն" (ὀρθῶν, "օրիս", սող 17) բառին մէջ պարզապէս եւրոպական չ գրին ձեւն առած է: Կամ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ "փ" առաջ յաճախ նոսրագիր "փ" ձեւն ունի, միայն երկու կողմն կէտիկներն աւելի վեր կեցած. բայց բաւական անգամ ալ պարզապէս յունարէն փ ձեւով, այսպէս սա բառին մէջ "ԲԵԼԵՎԱՆ" (սող 26): Շատ գրերն աւելի շղագրի ընթացք առած են, որով այնչափ գրեր ալ իրարու հետ կը կցուին մէկ գրչով, թէեւ ոչ միշտ: Այսպէս "ու", վերջաւորութիւնը սովորաբար որով կը գրուի, բայց նաեւ երկու տառն միասին ձուլուած ալ կայ, այսպէս կայ սա խօսքին մէջ՝ երկու տառն կը ալ (սող 16) "Ոստոս (ὁ θεὸς) բորիտիտու" (Հմմտ. Թոմ. Թեա օգնութիւն, Թոմ. Թեա օգնիւ), Ոստոս Թաւաթ... (այսինքն՝ θεραπευτὴς բժիշկ, զարմանող): Հոս երկորդ անգամ "ս" տառերը գրեթէ ու ձեւն առած են: Ընդ հակառակն կան գրեր որ միշտ միեւնոյն նկարագիրը կը պահեն. այսպէս՝ որչափ կը տեսնենք "ա" տառը միշտ Լ նկարագրուած է, նոյնպէս Եջ. երկու ձեւով է "տ", այսինքն ս եւ մ, եւ նմաններ, թէեւ կան աւելի անորոշ եւ խառնակ ձեւով գրուած

ալ: Վերջապէս շատ երկար կ'ըլլար, եթէ հոս մի առ մի ամէն գրի ձեւակերպութիւնք յիշել ուզէինք. մեր յառաջ բերած կտորը բաւական է գրերու ձեւին մասին պայծառ գաղափար մը տալու: Բաց ասորի՝ շատ գրեր ամենեւին չկան Հատակտորին մէջ՝ յունարէն գրութեան մը համար անգործածելի կամ աւելորդ ըլլալով: — Այլի կը զարնէ նաեւ Հատակտորին կիսա-գրութիւնը, Պարզ կէտ, ստորակէտ, բուխեւնէնք գտնել ամենեւին: Առհասարակ գործածուածն է երկու կէտ կամ մեր "վերջակէտ" (:): Կոչածն: Անշուշտ նոյն վերջակէտ կամ կրկնակէտի դիտմամբ՝ գծուած կը տեսնենք յաճախ արհու-թեան ուրիշ նշան մ'ալ, որ բոլորովին կը նշանայ եւրոպացաց արդէ զարմացական նշանին (!) հետ: Արագ գրելու տառն յայտնապէս պէտք եղածէն աւելի երկար շարժած է գրիչը եւ փոխանակ վերին կէտին՝ գծիկ մ'եղած: Այսպէս՝ օրինակի համար՝ կը գտնենք սող 11—12 արհուած հետեւեալ կերպով. "...սոպա (ἐργα) աւաւա (αὐτὰ) աւաւա: (αὐτοῦ) ἄνθι ! (τὸν) ἡλυσσῶν...": Երբմեն: (ἐχόμεν) քր: (ἐχῶ), քրա! (ἐχέει) քր! (ἐχέει)...» եւ ուրիշ շատ անգիր:

Եթէ բառ առ բառ ուղենք թարգմանել այս յառաջ բերուած (սող 11—12) բառերը, կ'ունենանք հետեւեալը՝ "...գործք, այսորիկ, նորա, և... (աղաքորդ)... ունիմք, ունիմք, ունի...» Այս արդէն պայծառ կը ցուցնէ որ յունարէն սովորող մը գրութեանն է եւ ոչ որեւէ կապակցեալ գրութիւն: Մեզի որ նպատակ առնինք յիշատակարանը ամէն տեսակիտով եւ ուսումնասիրել, կը մայ միայն կրկնել որ ասոր յունարէնի ձեւերուն քննութիւնն անհրաժեշտ է, որով նաեւ միայն կրնանք գրութեան բուն չափերինք եւ ժամանակն որոշել: Յունարէն ձայնաւորներն եւ երկարաբանները՝ աչքի կը զարնէ՝ նորագոյն հնչման համեմատ են յաճախ: Յիշենք դ ձայնին "ի", գրութիւն. վերջինիւ օրինակներէն կը տեսնուի "ո", իբր հաւասար թէ օ եւ թէ օ գրերուն. դարձեալ օ երկարաբան երկու անգամ ալ "ի" փոխադրուած, եւն, ցող 27 "ալիւն (?) կե (χα) սկիտեւս (σχυτεὺς)՝ քիրան (χέρων, զգեւն)...» ևն. ուստի մէկ կողմնէն օ փոխադրուած "ու" ըստ շատ հնագոյն հնչման, միւս կողմնէն օ՛ր երկարն

1 Այլի կը զարնէ (Եթէ Երեմիայի ինքնակա ձեւն ալ մէկիկ թողուլ) այն որ յունարէն դ ("ի", երկար) հոս "ի", փոխադրուած է՝ ըստ յիշատակարան հնչման: Թուրքացի Դայ (սող 13) նաեւ "ի" ("ի", — անշուշտ ինչպէս նման) ուստի դարձեալ ըստ յիշատակարան հնչման: Բայց այս արգելք մը չէ միշտ հնութեան: Թուրքերէն լու. քննել պէտք է յամենայն դեպս:

2 Այս բառին մէջ "ա", առաջ տարակուսական է. կրնաք նաեւ "անաորդ" կարգաւ. մեզ անմասնօր աստու-թիւն մըն է երկու գեպքին մէջ ալ:

պարզ «ի», եւ աւելի եւս չա՛ն յետնագոյն հնչման համեմատ «կե», Կրնայինք շատ նման օրինակներ ալ յառաջ բերել: Յիշեցինք որ նաեւ յունարէն բառերու ձեւը տեղ տեղ անտարբեր է, գոնե՛ որ լիովին համեմատ գրուորին: Բայց այս ամէնը շատ պէտք չէ որ զարմացնէ զեզը: Օտարականէ՛ բռնեք՝ վաճառականէ մ'որ յունարէն կ'ուզէ սորվել, չի կրնար բանասիրական ճշգրտութիւն պահանջուիլ. այսպիսին այն կը գրէ՛ ինչ որ կը լսէ՛ ըստ տեղւոյն գաւառականն, յաճախ ալ անճշգրտ: Զարմանք չէ որ այսպիսի հայ մը՝ օրինակի համար՝ ժըռպետի՛ց բարձր «Թարապետիտիս», գրէր: Բաց ստոի ինչեր յերեւան չելան՝ նոյն իսկ Յունացմէ գրուած յունական պապիրոսներու հրատարակութեամբ, որոնցմէ շատ բան լոյս հանեց Վեսսելի գիտնականն՝ Վիեննայի վերսլիշեալ հաւաքմանէն. ինչ շեղումներ ուղղագրութեան, հնչման տարբերութիւններ (երկրաբառաց պարզերու հետ շփոթութիւն եւն) եւ գաւառական սեպհակաւնութիւնք՝ այլովքն հանդերձ: Ուստի կը ծայր փայն որ հայերէն հատուկօրոք լիովին հրատարակուի եւ յունարէն մասնագէտներէն ուսումնասիրուի:

Ըստ կողմանէ նշանուոր յիշատակարանս ձեռքէ թողու առնել՝ չենք կրնար շարժանել ջերմ փափաք մը՝ նման յիշատակարանաց հետախույզ ըլլալու եւ յերեւան հանելով՝ ինչ որ ժամանակէ ժամիկը խնայած են թերեւս՝

1 Սեւշտ աղետոյ նշանաւոր անձանց եւ մատենագրաց խօսիչ գրութիւնէ կամ գտնէ տարտորութիւնք, փոքր յիշատակարաններն եւս ալ թանկագին են դրուածքն: Բնական համար: Այս կարգի շատ բան ունիք եւ բաւական ալ ծածօթացած, բայց ա՛մեն այն ժամանակներէն, որոնցմէ արդէն ա՛մեն կարգի նետարկներու բազմութիւն մը կայ, քիչ՝ գրեթէ ոչինչ՝ ծածօթացած այն կանխագիտի գրութիւն, որոնց աւելի պէտք ունեինք: — Եւ ինչոք այնտառութիւն չէր ըլլար, շնորհաւոր անձանց իսկապէս դրուածքն հաւաքում մ'ընէ՛ ճշգրտագրականութիւն: Է. Սիւտի ծածօթացածքներէն յիշեց մէկ քանիք: Բաւարգի Վեցեղագոյն օրինակներէն են Յովհաննա Սեւորայեցոր դրուածքն անձանքն կանոնադրութեամբ եւ մարտութեամբ. (ՆՁԳ. «Ստեան» 145, 291, 298, 424.) Վայելու ըստգրի կը ներկայացնեն նաեւ Ն. Լամբրոսոյ իտալից դրուածքն (ՆՁԳ. անգ. 87, 88, 112.) սակայն նրապէս եւ բաւարգի-ըստգրի յատկաւ թիւն ունի իւր յիշատակարանն՝ Վասիլանի Թ. 859 յունարէն նետարկներ վերջը (ՆՁԳ. անգ. 92.): Գամանակակից գրութիւն Յուստոյց պոպուլիս Մնջման բաւարգի եւ բաւական անձնորձ նետարգ. (ՆՁԳ. «Ստորա», 167: Մտաւոր բաւարգի են նաեւ իտալիցը Նոյսիտո Նշեցալ (ՆՁԳ. «Ստեան», 132), Գր. թմարաւոր (ՆՁԳ. անգ. 219, 238—239), Թովմայի Միծնոյեցալ (ՆՁԳ. անգ. 240) եւ ուրիշներու, այսպէս Յովհաննա Սիւտի վերջագրութիւն, Վեշի Սեւեալի եւն. (հմտ. մը «Յուսկոյն» էջ 754, 764 եւն.)

«Վեշի լոյս», ստիպուած ենք միշտ գոչել ոչ միայն գրութեան, այլ նաեւ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան պատմութեան համար եւ—Թ. դարերու մասին առհասարակ, թէեւ քիչ լուսոյ կարօտ չենք նաեւ միւս ժամանակաց նկատմամբ ալ: Վաճառութիւն եւ ենթագրութիւնք, ստորեւ են ընդհանրապէս այն հիմունքն, որոնց վրայ յեցած է ցայժմ՝ Հայոց մատենագրութեան եւ ազգին զատմութիւնն այս ժամանակաց, ի մասնաւորի եւ—Թ. դարերուն. իսկ թէ ինչ էին բուն իրողութիւնքն՝ տակաւին անծագոյն նստամբ կը ծան հետազօտելի:

(Հորոն-Կիւն)

Հ. 8. 8.

ՄԱՅՆ ՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՓԵՌՏՈՍ ԲԻԵՏՆԵՐԵՆ ԵՒ ԻՐ ՊԵՏԱՐԻՍԵՆ
ԽՐԴԳՆԵՐԸ

(Հորոն-Կիւն)

Յերես Մեծի առ Հռոմայեցիս պատգամաւորներու, արքայներու եւայն (Փաւստ. Գ, Ե—Ժ) մասին խօսելուց առաջ՝ յառաջ բերենք մի բանի ժամանակագրական կէտեր, որոնց հետ արդէն ծանօթացել ենք եւ շուտով ստիպուած պէտք է լինել շոյափելու:

Արդ ինչպէս տեսանք, Արշակ Թագաւորի ամուսնութիւնը Ողիմպիա օրիորդի հետ տեղի ունեցաւ 360 թուականին, Հայ—պարսկական պատերազմը տեւեց 363—367 կամ 68 թուականը, եւ Ներսէս Մեծը թունաւորեցաւ ոչ ուշ քան 374 թուականը: Եւ որովհետեւ Փաւստոսի պատմութիւնից երեւում է, որ Գնեղի սպանութիւնն եւ Փաւստանի մի յափշտակութիւնն Արշակի ձեռքով, ինչպէս եւ վերջինիս ամուսնութիւնը Ողիմպիայի հետ, տեղի ունեցան Ներսէս Մեծի Հայաստան վերադառնալուց՝ յետոյ (Փաւստոս, Գ, Ժ գ եւ Ժ ե.) պարզ է, որ Ներսէս Մեծի պատգամաւորութիւնն առ Յոյնս 360 թուականից առաջ է տեղի ունեցել, երբ

— Ստորագրութիւններէն յիշեք՝ Լեւոն արքային՝ բոլորքով (ՆՁԳ. «Ստեան» 388, նորին՝ էջ 435 եւ 438 տեղի անտարբեր նետարգ.), Նոյսիտո Նշեցալ (ՆՁԳ. անգ. 402.) Յիշեցինք զատանգի բաժնեկրի օտարագրութիւնն՝ անհատն գրեթէ. (ՆՁԳ. անգ. 210.) Յիշեց վերջակէս Մատաոյ Գուհարապի իտալից մը խնջ գրեթէ. (ՆՁԳ. անգ. 71.) Թուք բազմութիւն ուրիշները: